

ДЕКОРАТИВНІ МОТИВИ В АНТИЧНІЙ АРХІТЕКТУРІ ОЛЬВІЇ ТА ХЕРСОНЕСА

А. В. Буйських

Стаття присвячена класифікації основних типів декоративних мотивів іонічного ордеру в античній архітектурі Ольвії та Херсонеса.

Питання типології та хронології архітектурного декору належать до найменш розроблених серед кола проблем, пов'язаних з вивченням античної ордерної архітектури Північного Причорномор'я. Тим часом, велика кількість архітектурних деталей, що походить з античних міст регіону, дозволяє на сучасному рівні створити типологію, вивчити еволюцію форм основних декоративних елементів, розробити їх періодизацію. У цьому плані найбільший інтерес становлять деталі іонічного ордеру, хронологія якого у Північному Причорномор'ї розроблена зараз досить детально¹.

Відповідно до двох архітектурних шкіл, у руслі яких протягом всього періоду існування в регіоні відбувався розвиток ордеру, простежується використання двох основних типів декору: різьбленого рельєфного, типового для малоазійської школи, та живописного поліхромного, характерного для аттичної. В рельєфному декорі використовувалися мотиви переважно рослинного походження: іонійський та лесбійський кіматії, квіти, листя та пагони аканфу. Деяким елементам різьбленого декору, що використовувалися в іонічному ордері, присвячена ця публікація.

Іонійський кіматій бере початок в орнаменті з листя із заокругленим чи підпрямокутним завершенням та стрілки, що виступає між ними. Останній характерний для монументальної пластики Ахеменідської держави часів розквіту, широко використовувався в архітектурному вбранні палацових комплексів Персеполя, Суз, Вавилона². Ці декоративні елементи поряд з багатьма іншими рисами образотворчого мистецтва були запозичені іонійськими греками. До середини VI ст. до н. е. іонічний ордер у монументальній архітектурі Іонії сформувався остаточно. Мотив іонійського кіматія набув великого поширення у декорі монументальних споруд — храмів та вівтарів. Його архаїчні форми добре відомі в спорудах іонічного ордеру не тільки на території Іонії, але й островів Делоса, Самоса, Лесбоса; іонійських колоній Середземномор'я та Причорномор'я — Навкратісі, Массалії, Істрії, а також у спорудах греків-іонійців в Аттиці — скарбницях клазоменців та массаліотів у Дельфах тощо³.

У V—IV ст. до н. е. форма іонійського кіматія зазнала значних змін. Листяний орнамент втратив первинний вигляд, перетворився в низку ов яйцеподібної форми зі стрілками, що виступали між ними вздовж всієї висоти. Цей стандартний тип існував протягом усього елліністичного часу і без особливих змін перейшов до римської архітектури. Зникла, проте, ретельність у змалюванні деталей — вони стали більш спрощеними. До кінця третьої чверті I ст. н. е. остаточно сформувався листок між овами у вигляді стрілки⁴.

Вивчення численної колекції північнопричорноморських деталей іонічного ордеру дозволило запропонувати хронологічну класифікацію іонійського кіматія у такому вигляді.

Найраніші деталі представлені фрагментами вапнякових сим з Борисфена⁵ (рис. 1, 1—2) та Ольвії (рис. 1, 3—5, 7). Відповідно численним аналогіям з Мілета та Дідим⁶, Самоса⁷ та інших іонійських центрів, а також розробленій класифікації Д. Теодореску⁸, вони датуються у межах 540—530 pp. до н. е. Ови мають підпрямокутну форму, округлі у вертикальному поперечному розрізі, окантовані округлим валиком, стрілки ледве виступають поміж

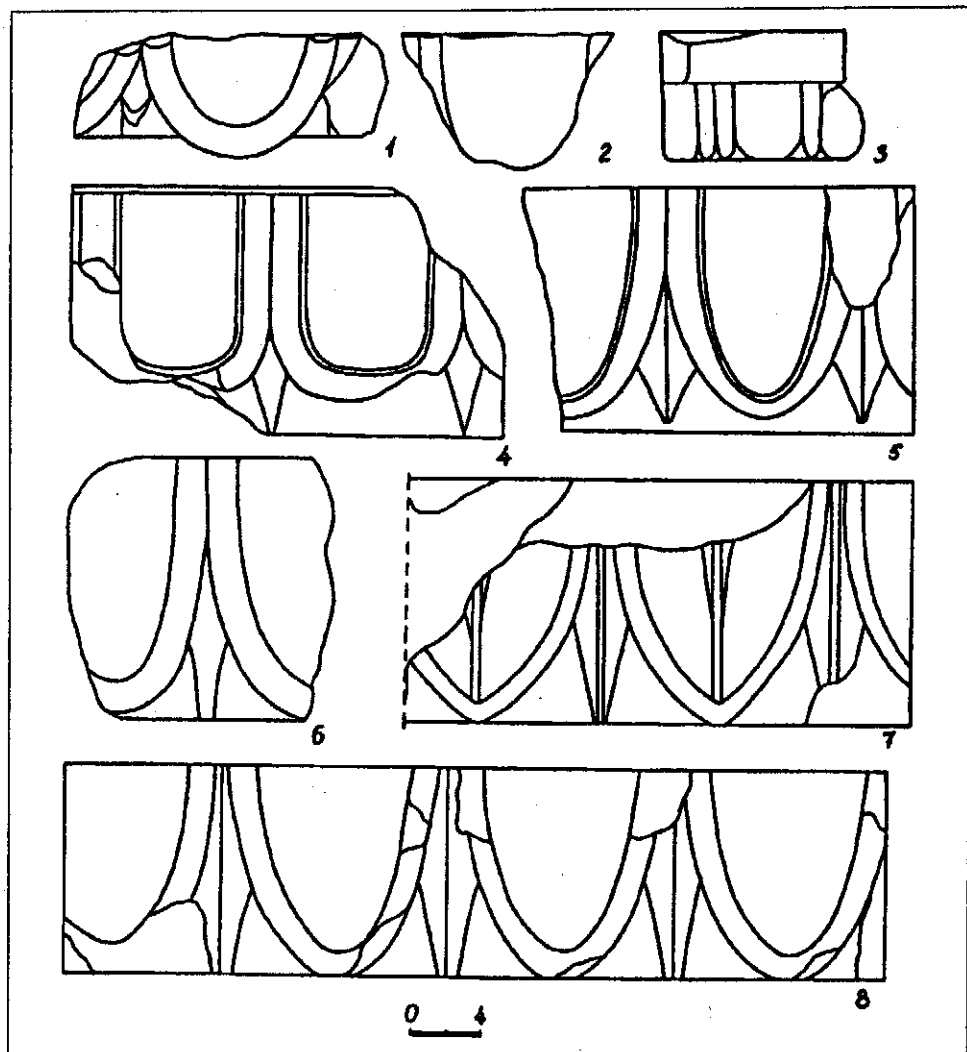

Рис. 1. Іонійський кіматій: 1, 2 — Борисфен; 3—8 — Ольвія.

овами. Ці орнаменти синхронні найранішим відомим ольвійським архітектурним деталям — базам малоазійського типу та вівтарним волютам із Західного теменосу Ольвії, що також датуються кінцем третьої чверті VI ст. до н. е.⁹ Значний інтерес становлять березанські фрагменти — єдині достовірно відомі зараз ордерні деталі з цієї пам'ятки. Виходячи з їх габаритів, вони належали великій ордерній споруді другої половини VI ст. до н. е. Це міг бути храм, чи ймовірно, монументальний вівтар, аналогічно вівтарям з культових комплексів Мілета та Дідим¹⁰. Слід зазначити також, що форма ов на кам'яних симах з Ольвії та Борисфена цілком аналогічна овам довізної архітектурної теракоти мілетського походження. Останні деталі у великій кількості відомі в Ольвії — Західний теменос¹¹ та центральна частина римської цитаделі¹². Їх знахідки відомі також в Істрії¹³ та на о. Левка¹⁴. Згідно аналогіям — реконструйованою А. Герканом теракотовою симою храму Афіни на Калабак-Тепе в Мілеті¹⁵, деталі ці надійно датуються третьою чвертю VI ст. до н. е.

З Ольвії походить також рідкісний фрагмент сими без розподільних стрілок між овами (рис. 1, 3). Такий спосіб змалювання кіматія теж характерний для другої половини VI ст. до н. е., відомий в ордері самоського Герайона та Пірри-на-Лесбосі¹⁷. Другою половиною VI ст. до н. е. датується також сима з загостреними донизу овами, що є перехідною формою від лесбійського до

іонійського кіматію (рис. 1, 7). Ови розділені гранчастою прожилкою, аналогічно декору сим архаїчного Артемісіона в Ефесі¹⁸.

Ранньокласичні деталі представлені фрагментами вапнякових сим з Ольвії. Для них характерна заокруглена форма ов з округлим валиком. Розподільні стрілки виступають між овами на половину їх висоти (рис. 1, 6), аналогічно симам храму Афін в Мілеті початку V ст. до н. е.¹⁹ Стрілки можуть мати також однакову з овами висоту, плавно звужуючись донизу (рис. 1, 8). Згідно аналогій з Істрії, такі сими датуються у межах першої половини V ст. до н. е.²⁰ З цим датуванням узгоджується також характер змалювання ов на відомих капітелях першої-другої чверті V ст. до н. е. з Пантікапею²¹ та Гермонаси²².

Деталі елліністичного часу найчисленніші. Рельєфний кіматій характерний, в основному, для малоазійського типу іонічного ордера. Використовувався переважно в оздобленні архітравів, фризів, сандриків стінових карнизів архітектури монументальних споруд та малих форм Херсонеса (рис. 2, 1—4),

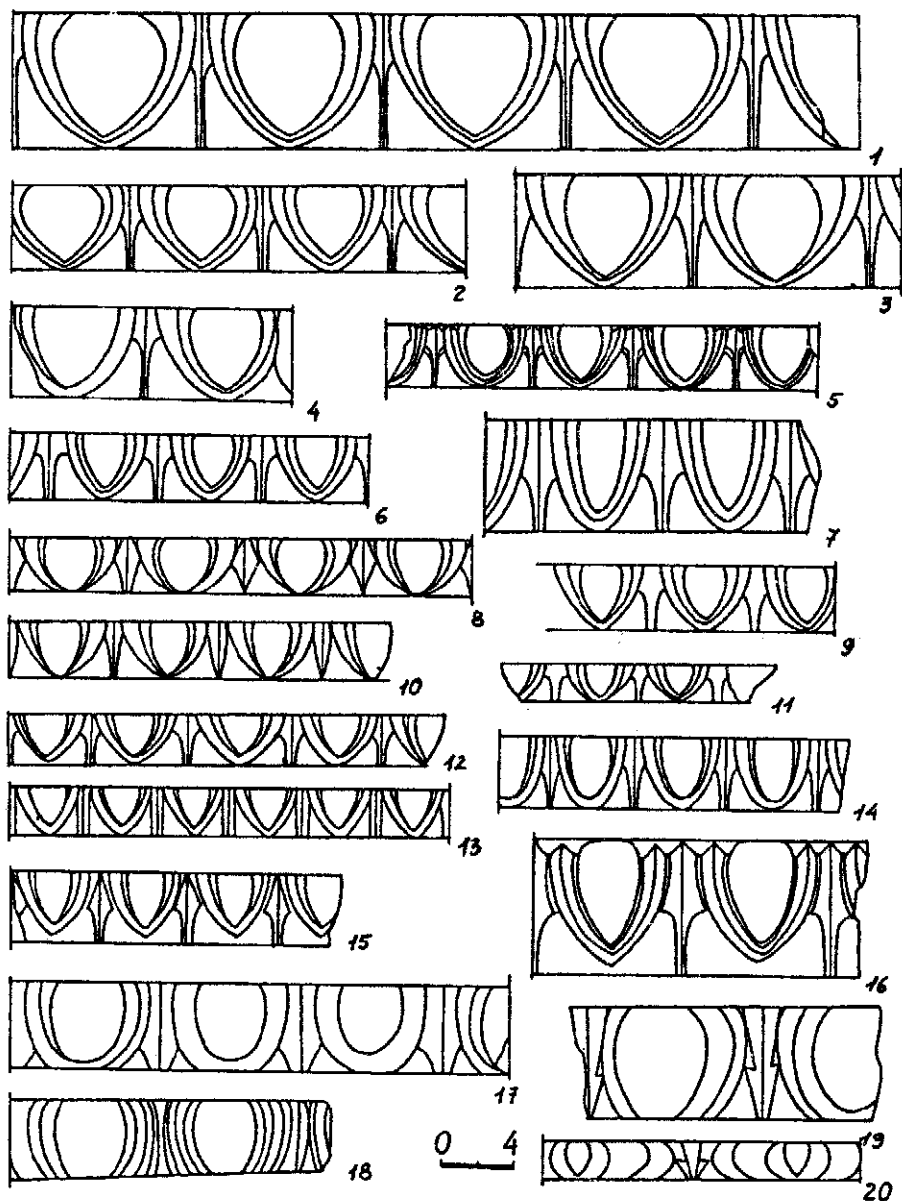

Рис. 2. Іонійський кіматій: 1—4, 6, 8—13, 15—19 — Херсонес; 5, 7, 14 — Ольвія.

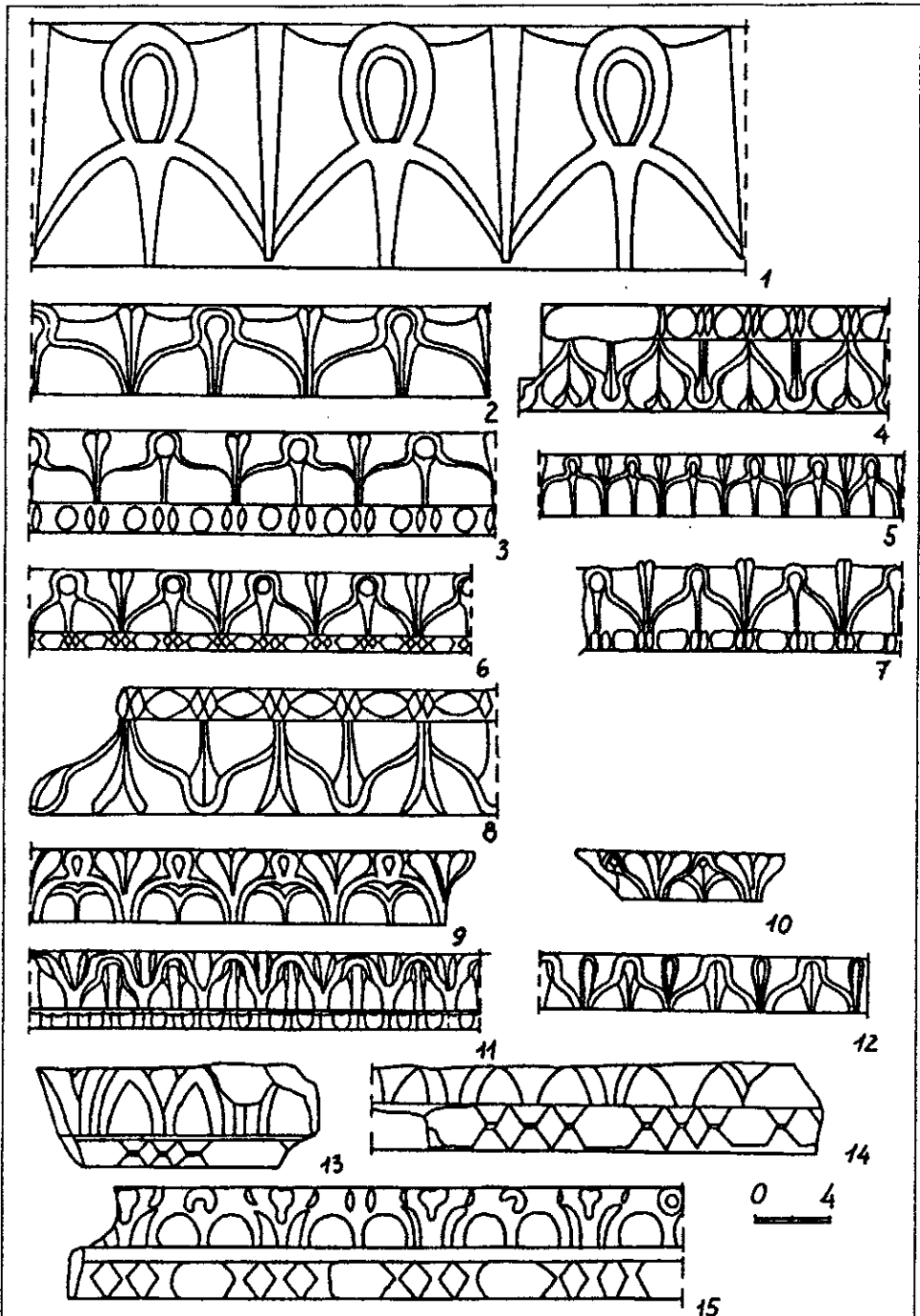

Рис. 3. Лесбійський кіматій: 1, 9 — Ольвія; 2—8, 10—15 — Херсонес.

антових капітелей аттичного та малоазійського типів з Ольвії та Херсонеса (рис. 2, 5—14, 16). Часом раннього еллінізму (останньою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е.) датуються вапнякові та довізні мармурові деталі, що мають округлу, загострену донизу ову та тонку гранчасту розподільну стрілку. Для деталей монументальних споруд характерний глибокий рельєф порізки, ретельне змалювання профілів, використання кольору²³. Іонійській кіматій, що використовувався в ордері невеликих споруд, в т. ч. житлових будинків, незважаючи на загальну стандартність форми, відзна-

чається вільнішим трактуванням дрібних деталей та неглибокою порізкою рельєфу (рис. 2, 5, 6, 8—14).

Деталі перших століть н. е. представлені переважно довізними мармуровими екземплярами (рис. 2, 15, 17—20). Для них характерна відсутність єдиного канону у змалюванні декоративних елементів, а також часто — специфічна у вигляді загостреної донизу стрілки форма листка-розподільювача між овами. Остання деталь є чіткою датуючою ознакою²⁴.

Лесбійський кіматій був відомий вже в архітектурі протоіонійських форм другої половини VII — першої чверті VI ст. до н. е. на території Малої Азії, зокрема в Неандрії та Ларисі²⁵. Протягом VI ст. до н. е. цей декоративний мотив дістав ту форму, що стала звичною для архітектури іонічного ордера. Найповніша сучасна типологія лесбійського кіматію належить Й. Ганзерту²⁶. Орнамент розглянутий ним у відповідності з абсолютною хронологією датованих пам'яток та з урахуванням таких позицій: форми листа кіматія, його вертикальних пропорцій, форми вертикальної прожилки що поділяє лист. Лист має декілька варіантів форми — від прямокутної вертикальної чи квадратної до прямокутної горизонтальної. Виходячи з розробленої Й. Ганзертом типології, можна виділити такі варіанти лесбійського кіматію для північно-причорноморських деталей.

Найраніший з відомих тут представлений зворотним кіматієм мармурової бази анта з Херсонеса (рис. 3, 4) — його листя має опуклу серцеподібну форму, аналогічну бази анта храму Афіни Алеї в Тегей другої чверті — середини IV ст. до н. е.²⁷ Виходячи з матеріалу та високої якості змалювання деталей, база, наймовірніше, була довізною. На користь цього свідчить ще той факт, що найраніші архітектурні деталі місцевого виробництва з Херсонеса нале-

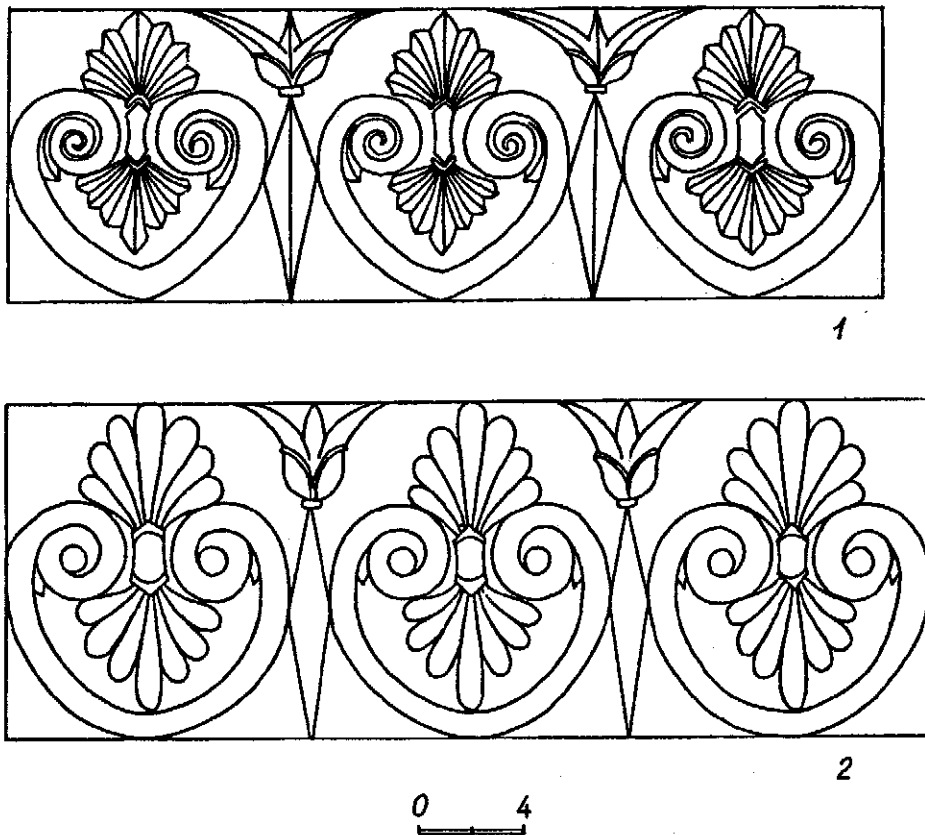

Рис. 4. Орнамент з подвійних пальмет та квітів лотосу: 1, 2 — Ольвія.

жать архітектури доричного ордера та датуються кінцем другої — початком третьої чверті IV ст. до н. е. Місцеве виробництво деталей іонічного ордера в Херсонесі почалося пізніше, з останньої третини IV ст. до н. е.²⁸

У найчисленніших деталях елліністичного часу лесбійський кіматій має форму листа у вигляді витягнутого прямокутника з загостреною кінцівкою (кінець IV ст. до н. е.) чи у вигляді ніжки (початок III ст. до н. е.)²⁹ (рис. 3, 1—3, 5—7). У межах першої половини III — першої половини II ст. до н. е. датується кіматій, в якому центральні листочки трохи розходяться в боки (рис. 3, 8). Така форма декору була поширена в малоазійській елліністичній архітектурі. У пізньоелліністичний час орнамент втратив свою первинну канонічну форму, в кожній пам'ятці трактувався по-різному. Кіматій ольвійських антових капітелей (рис. 3, 9, 10), аналогічно орнаментальним мотивам з храму Артеміді в Магнесії-на-Меандрі, датується кінцем першої половини II ст. до н. е.³⁰ Датування за стильовими особливостями узгоджується з датуванням однієї з деталей за умовами знахідки³¹.

Для архітектури перших століть н. е. характерне досить вільне трактування декоративних елементів. Лесбійський кіматій цього часу має характерні стилістичні особливості, що є надійними хронологічними реперами³². Манера змалювання кіматіїв на мармурових довізних деталях з Херсонеса не зустрічається раніше середини II ст. до н. е.³³. Таким же чином опрацьований кіматій на мармуровому фризі із зображенням гігантів зі станиці Таманської³⁴. Ця обставина дає можливість передатувати фриз з першої половини III ст. до н. е. (за першовидавцем) на другу половину II — не пізніше середини III ст. н. е. (проте верхня межа не сягає IV ст. н. е.)³⁵.

Рослинний декор характерний для іонічного ордера всіх хронологічних періодів. Найраніші варіанти декору складаються з окремих, не пов'язаних між собою елементів, неодмінною складовою яких була пальмета. Серед них слід, перш за все, відзначити рідкісні орнаменти, вирізьблені на довізних мармурових карнизах з Ольвії (рис. 4). Вони складаються з подвійних 7-пелюсткових пальмет, нижня з яких обведена овоїдним контуром, та квітів лотоса на стрілоподібній ніжці³⁶. Цей орнаментальний мотив за класифікацією С. Альтекампа належить до типу «змішаних мотивів», походження яких пов'язують з о. Хіос³⁷. Численні варіанти цього орнаменту відомі в декорі пізньоархаїчних дельфійських скарбниць — сифносців, массаліотів, кнідян³⁸. Повну аналогію декору ольвійських мармурових карнизів дають пам'ятки Істрії³⁹. Перша правильна атрибуція деталі 1905 р. (рис. 4, 1) як вівтарного карнизу належить М. М. Кобиліній. Автор навела стилістичні паралелі з декором архаїчних антових капітелей храму Аполлона в Дідимах⁴⁰. Проте встановлена нею дата — друга половина VI ст. до н. е. — нам здається завищеною. Карнизи ці, згідно з наведеними аналогіями, слід датувати рубежем VI—V ст. до н. е., не пізніше 480 р. до н. е.

Для елліністичного часу характерне розмаїття декоративних елементів в оздобленні зовнішнього ордера. Перш за все це стосується різноманітних варіантів анфемію — орнаменту з окремих декоративних мотивів, що чергуються у певному порядку. Цей орнамент типовий для сандриків, фризів, увінчуючих сим, використовувався в оздобленні як монументальних споруд, так і в архітектурі малих форм. Складався з окремих, не пов'язаних між собою, елементів — пальмет, квітів лотоса, калл, лілій тощо, або ці елементи з'єднували гнучкі пагони аканфу. Найцікавіші приклади подає монументальна пластика Херсонеса (рис. 5). Необхідно звернути увагу на дуже точну та ретельну передачу рослинних форм метрополії за добре відомими, очевидно, зразками. Стилістичні особливості рослинного декору мають надійні аналогії в різьбленій пластичці монументальних споруд іонійських центрів III — першої половини II ст. до н. е. — Мілета, Дідим, Ефеса, Магнесії-на-Меандрі⁴¹. Твердження Б. М. Федорова про те, що в декорі деталей іонічного ордера Херсонеса місцеві архітектори використовували рослинні мотиви херсонеської флори⁴², здається необгрунтованим.

Загалом, вивчення архітектурних орнаментів дає можливість констатувати стилістичну та хронологічну єдність місцевого розвитку північнопричорноморської архітектури іонічного ордера з архітектурою іонійських центрів

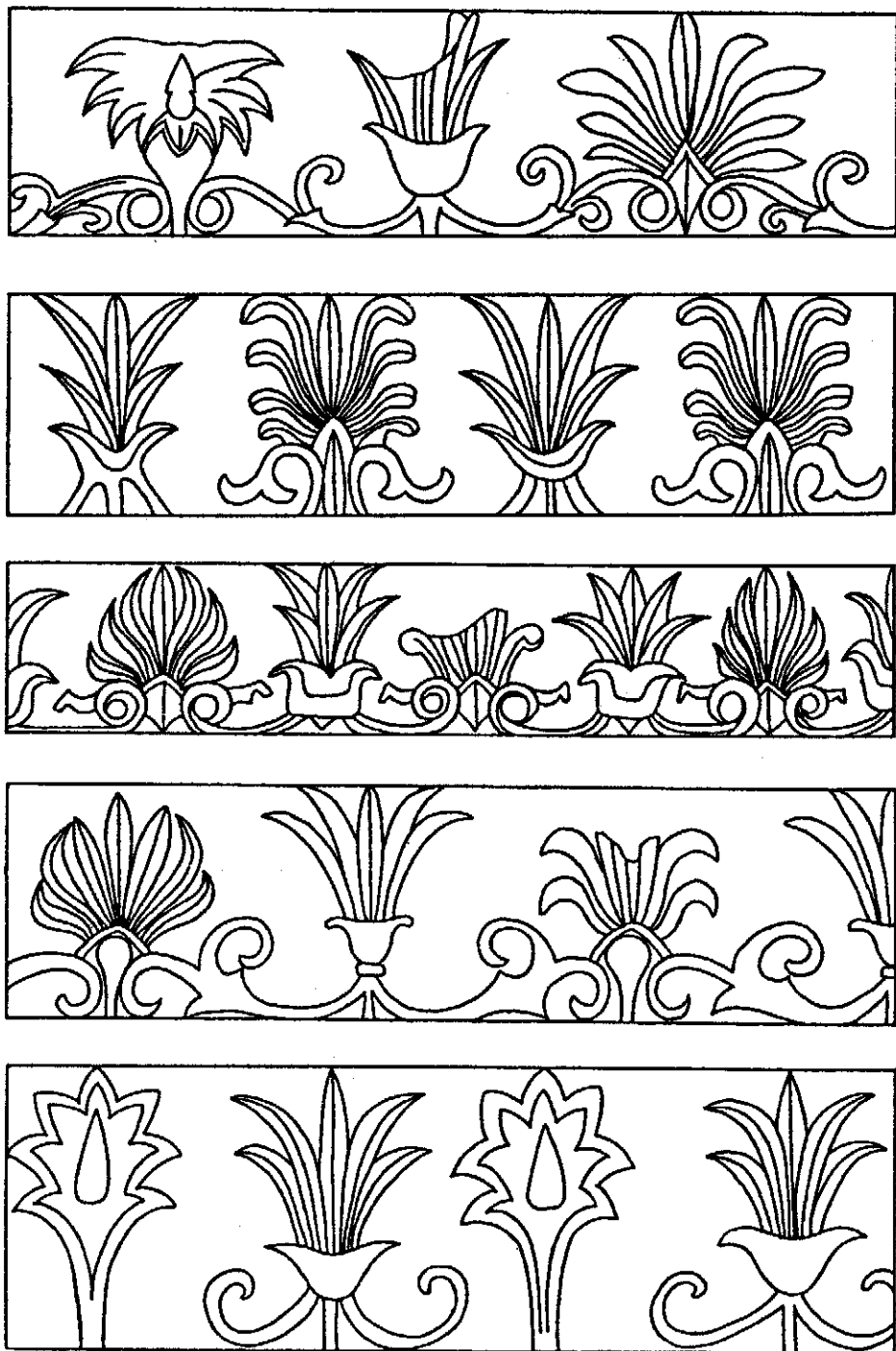

Рис. 5. Орнамент з пальмет, лотосу та калл. Херсонес.

Малой Азії. Це стосується як архітектури архаїчного — ранньокласичного часу, що найяскравіше виявилось в Ольвії, так і елліністичного, коли іонічний ордер малоазійського типу дістав значного поширення в архітектурі Північного Причорномор'я, перш за все в Херсонесі.

¹ Пичикян И. Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния. — М., 1984; Буйских А. В. Ордер в античной архитектуре Ольвии, Тирь, Херсонеса. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1993.

² Wesenberg P. Kapitelle und Basen. — Düsseldorf, 1971 — Abb. 289—299.

³ Weickert C. Das lesbische Kymation. Ein Beitrag zur Geschichte der antiken Ornamentik. — Leipzig, 1913. — Taf. 1; Robertson D. S. A Handbook of Greek and Roman Architecture. — Cambridge, 1929. — Fig. 45. — P. 99; Wesenberg B. Op. cit. — Abb. 87—90; Buschor E. Altisamischer Bauschmück // AthMitt. — Bd. 72. — 1957. — Abb. 4, 7; Gruben G. Das archaische Didymaion // JdI. — Bd. 78. — 1963. — Abb. 16; Theodorescu D. Remarques sur la composition et la chronologie du kymation ionique suscitees par quelques exemplaires decouverts Histria // Dacia. — NS. — XI. — 1967. — P. 95—120; Koenigs W. Reste archaischer Architektur in Milet // Milet 1899—1980. Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung. Kolloquium. — Tübingen. — 1986. — Taf. 11 — 1, 2; Étienne R., Fraisse Ph. L'autel archaïque de L'Artémision de Delos // BCH. — CXIII. — 1989. — II. — Fig. 2, 7. — P. 454—458; Tuchelt K. Branchidai — Didyma. Geschichte, ausgrabung und wiederentdeckung eines antiken Heiligtums 1765 bis 1990 // AW. — 1991. — Abb. 33, 34—1, 2.

⁴ Pfanner M. Von «Laufenden Bohrer» bis zum «Bohrlosen Stül». Überlegungen zur Bohrtechnik in der Antike // AA. — 1988. — Heft 4. — S. 675.

⁵ Фрагменти вапнякових сим з Борисфена зберігаються у фондах Музею археології ІА НАНУ (АБ—71/58 а, б, в), інформацію про знахідку див.: Ланин В. В. Отчет о работе Березанской экспедиции ИА АН УССР в 1971 г. // НА ІА НАНУ. — 1971/9 а — ф. е. 7074. Автором, проте деталі невірно продатовані та атрибутовані як фрагменти архітраву елліністичного часу.

⁶ Gruben G. Op. cit. — Abb. 16; Koenigs W. Op. cit. — Taf. 11—1, 2; Tuchelt K. Op. cit. — Abb. 33, 34.

⁷ Buschor E. Op. cit. — Abb. 4, 7.

⁸ Theodorescu D. Op. cit.

⁹ Русьяєва А. С. Новые данные о культе Аполлона Врача в Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 171; Буйских А. В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. — 1988. — Рис. 4, 19.

¹⁰ Koenigs W. Op. cit. — Taf. 12; Gruben G. Die Tempel der Griechen. — München, 1966. — S. 314—316.

¹¹ Русьяєва А. С. Архаическая архитектурная терракота из Ольвии // АДСП. — 1988. — С. 33 и сл.

¹² Скуднова В. М. Из неизданных материалов Ольвии VI—V вв. до н. э. // СА. — 1959. — № 29—30. — С. 250, 251.

¹³ Zimmermann K. Zu den Dachtterrakotten griechischer Zeit aus Histria // Alexandrescu P., Schuller W. (Hrsg). Histria // Xenia. — Helt 25. — Konstanz, 1990. — Abb. 14, 15, 19.

¹⁴ Охотников С. Б., Островерхов А. С. Остров Левка (Змеиний). Итоги и задачи исследований // Проблемы истории та археології давнього населення УРСР. — Тез. докл. конф. — К., 1989. — С. 163, 164.

¹⁵ Milet, 1, 8, abb. 11. — S. 20; Weickert K. Op. cit. — Taf. 2, a

¹⁶ Buschor E. Heraion von Samos // AthMitt. — Bd. LV. — 1930. — Bl. XXV. — S. 93. — Abb. 45.

¹⁷ Schiering W. Pyrrha auf Lesbos. Nachlese einer Grabung // AA. — 1989. — Heft 3. — Abb. 33, 34. — S. 375.

¹⁸ Altekamp S. Zu griechischer Architekturornamentik im sechsten und fünften Jahrhundert v. Chr. — Frankfurt am Main, 1991. — Abb. 98—102.

¹⁹ Milet, 1, 8, abb. 38. — S. 68.

²⁰ Theodorescu D. Op. cit. — Fig. 4, 5, 8, 15.

²¹ Пичикян И. Р. Малая Азия... — С. 163—165. — Рис. 59.

²² Арзаманов Г. Ф. Архаическая капитель из Тамани // ВДИ. — 1989. — № 4. — С. 49—54.

²³ Комплекс стилістично однорідних деталей елліністичного часу відкрито в обкладці башти № XVI. Реконструкція фасаду храму виконана І. Р. Пічіяном, див.: Храм іонічного ордера в Херсонесі (попытка реконструкции) // ИКАМ. — 1977. — С. 169—176.

²⁴ Pfanner M. Op. cit. — S. 675. — Abb. 14; Wegner M. Ornamente Kaiserzeitlicher bauten Roms. — Köln-Gras, 1957. — S. 55.

²⁵ Wesenberg B. Op. cit. — Taf. 152—164, 223.

²⁶ Ganzert J. Zur Entwicklung lesbischer Kymationformen // JdI. — Bd. 98. — 1983. — S. 123—202.

²⁷ Ibid. — S. 149—150. — Abb. 64.

²⁸ Буйских А. В. Ордер в античной архитектуре... — С. 8.

²⁹ Ganzert J. Op. cit.— S. 143.— Abb. 56—59.— Bl. 1.

³⁰ *Ibid.*— S. 164, 165.— Abb. 96.

³¹ Книпович Т. Н. Дневник № 1 работ на участке И // НА ІА НАНУ.— 1948/3.— ф. е. № 194.— С. 101.

³² Weigand E. Baalbek und Rom, die romische Reichkunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung // JdI-Bd. XXIX—1914—Bl. 5.

³³ Ganzert J. Op. cit.— S. 173.— Abb. 114, 122; Wegner M. Op. cit.— S. 53.

³⁴ Харко Л. П. Фрагмент фриза с изображением гигантов из станицы Таманской // СА.— Т. 7.— 1941.— Рис. 2.

³⁵ Пицкян И. Р. Боспорские антаблементы первых веков н. э. // СА.— 1975.— № 1.— С. 182.

³⁶ Один з карнизів (рис. 5, 1) був відкритий Б. В. Фармаковським у 1905 р., під час розкопок у центральній частині римської цитаделі, у районі ймовірного розташування храму Аполлона Простата. У вторинному використанні на пласкій поверхні плити була вирізьблена присвята Аполлону Простату (Фармаковський Б. В. Раскопки в Ольвии // ОАК за 1905 г.— СПб., 1908.— С. 14, 15). Другий карниз (рис. 5, 2) знайдений у 1910 р., під час робіт у Нижньому місті. Обидва карнизи зберігаються у Державному Ермітажі.

³⁷ Altekamp S. Op. cit.— S. 80, 81.— Abb. 63; Ohnesorg A. Ein «chiotisches» Kimaion in Paros // IstMitt.— Bd. 39.— 1989.— Abb. 3.

³⁸ Kempter F. Akanthus. Die Entstehung eines Ornamentmotives.— Leipzig — Strassburg — Zurich, 1934.— Taf. XI; Courtills J. Ionismes en Péloponnèse? À propos d'un Athémion Archaique de Thasos // BCH.— 1983.— CVII.— 1.— Fig. 1, 2, 5—7.

³⁹ Theodorescu D. Op. cit.— Fig. 20, 21.

⁴⁰ Кобылина М. М. Милет.— М., 1965.— С. 179.

⁴¹ Millet, 1, 9. 2 Abb. 21; Pfrommer M. Überlegungen zur Baugeschichte des Naikos im Apollontempel zu Didyma // IstMitt.— Bd. 37.— 1987.— Abb. 5; Pfrommer M. Zum Fries des Dionysostempels von Millet // IstMitt.— Bd. 39.— 1989.— Abb. 42.

⁴² Федоров Б. Н. Архитектура Херсонеса Таврического V—II веков до н. э. и опыт ее реконструкции.— Автореф. дис. ... докт. архитектуры.— Л., 1983.— С. 16.

А. В. Буйских

ДЕКОРАТИВНЫЕ МОТИВЫ В АНТИЧНОЙ АРХИТЕКТУРЕ ОЛЬВИИ И ХЕРСОНЕСА

В архитектуре ионического ордера северопричерноморских центров прежде всего, в Ольвии и Херсонесе, на протяжении всей античной эпохи широко использовались разнообразные декоративные элементы растительного происхождения — ионийский и lesbийский киматии, пальметты, цветы. Изучение архитектурных орнаментов позволяет констатировать стилистическое и хронологическое единство в развитии местных архитектурных форм ионического ордера с архитектурной школой Ионии.

А. V. Buisikh

ORNAMENTAL TRACES IN ANTIQUE ARCHITECTURE OF THE NORTHERN BLACK SEA COASTS

Architecture of the Ionic order of the Northern Black Sea coast centres, first of all Olbia and the Chersonese, during the whole period of the antique epoch is characterized by a wide use of various ornamental elements of plant origin: Ionic and Lesbian kimatia, palmettes, flowers. The study of architectural ornaments permits stating stylistic and chronological unity in development of local architectural forms of the Ionic order and architectural school of Ionia.

Одержано 26.10.93